

Ірина ЦАРЬОВА

ОБРЯДОФРАЗЕМИ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ І СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

У статті проаналізовано обрядову фразеологію народних свят осіннього циклу в північноукраїнських і східнослобожанських говірках.

Ключові слова: *фразеологія, обрядова фразеологія, обрядофразема.*

В етнокультурній парадигмі сучасної лінгвістики особливе місце відводиться обрядовій фразеології, вивчення якої потребує активізації, оскільки вона є засобом відображення в мові національно-культурної специфіки, носієм елементів, що в значній різноманітності й повноті характеризують обрядову картину світу. Мова в багатстві своїх форм і значень містить ключі до таємниць розумового універсуму певної культури, до пізнання способу мислення народу, особливостей менталітету її носіїв. Уважаючи мову душею народу, дослідники душею мови справедливо визначають її фразеологію, адже фразеологічний склад є яскравим і своєрідним носієм національно-культурних особливостей мовної системи, оскільки фразеологія виступає тією сферою мовної діяльності, „де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету”¹.

В останні 20–30 років різко інтенсифікувалося вивчення ареальної (діалектної) фразеології української мови. Об'єктом спостереження етнофразеологів (Л. Бондарчук, Є. Брисіна, В. Васильченко, Н. Ворокова, М. Жуйкова, О. Каракуця, В. Коваль, К. Мізін, І. Мілева, О. Плетнева, В. Ужченко, Д. Ужченко) усе частіше стає фразема, адже етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носіїв етнічної свідомості є основою культурної конотації фраземного знака.

Обрядова фразеологія, за спостереженнями О. Тищенка, – це одна з тематичних груп фразеології, а її одиниця – обрядова фразема – становить найбільший інтерес у зіставно-типологічному

¹ Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Довіра, 2007. – С. 33.

висвітленні (Г. Абрамова, А. Мазаєва, Т. Попова, Л. Шангараєва). Календарна фразеологія північноукраїнських і східнословобжанських говірок доповнює словник обрядової фразеології української мови та є невід'ємною його частиною. Тому *актуальність дослідження* зумовлена нагальною потребою дослідження ареальних обрядофразем, зокрема Полісся та Східної Слобожанщини, які, зважаючи на умови модернізації суспільного життя підлягає швидкому процесу нівеляції. У зв'язку з цим варто зауважити, що обрядофраземи північноукраїнських і східнословобжанських говірок ще не були об'єктом спеціального зіставно-типологічного дослідження, зокрема в ракурсі їх семантичної реконструкції.

Мета – проаналізувати з позицій мотивації номени народних свят осіннього циклу в північноукраїнських і східнословобжанських говірках за матеріалами, зібраними в 47 н. п. Східної Слобожанщини та за даними лексикографічних видань Полісся (словники Г. Аркушина, П. Лисенка).

Осінній цикл народних свят Полісся та Східної Слобожанщини виявляє тісний зв'язок із зимовим, весняним і літнім циклами, будучи їх тематично-функціональним продовженням. Водночас він замикає кільце річної обрядовості та є своєрідним провіщенням та приготуванням до зимових свят.

Головосіки. 11 вересня – у народі – *Івана Головосіки* – православне свято Всічення голови святого Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього Івана: схсл. *Головосік* [Иванов: 464], *Головосіка* (Білк) [ВК]; зхпл. *Головосічина* (Дор), *Головостенне* (Сил) [Арк, 1: 98].

Як пам'ять про мученицьку смерть пророка в цей день у народному харчуванні українців склалися найсуворіші звичаєві заборони, які подекуди діють і понині: не дозволялося й під час приготування їжі, й під час прийняття їжі різати те, що має назву „головка”, – цибулю, часник, капусту, мак, – а також те, що могло нагадувати голову, – кавуни й навіть хліб. Хліб, калачі, пироги ламали, а кавуни розбивали кулаком². Зафіксовані обрядофраземи: схсл. *пісний день* – день, коли не можна нічого круглого різати (Лиз); *грешний борщ* – єдиний день, коли не варили українську національну страву – борщ, бо гріхом було різати необхідні для нього овочі (капусту, буряк, картоплю) (КрЛ); *берегись ножика* (Білк, Сват), *пилки бояться* (Старб) – у день Головосіка забороняється різати ножем, пилкою, косою; пл. *страшний борщ* –

² Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 40.

те саме, що схсл. *грешиний борц* (Жит) [ВК].

Семена. Важливим був день преподобного *Симеона Стовпника*, або *Семена*, на який припадає початок церковного року (14 вересня), *Семена Літопродавця* – за старим стилем воно припадало на 1 вересня й вважалося початком осені (Тр), *Семьон Страннік* (Дмитр) – назва утворена від дивних дійств: „ластівки ховаються по криницях”, „горобці злітаються в очерет”. На Сватівщині зафіксовано обрядофразему *діждати присвятка* – тобто свята Семена. У західнополіських говірках натрапляємо на лексеми *присвяток*, *присвято* – невелике (нерокове) свято. В цій присвяток мона копати (Сил) [Арк, 2: 90]. У поліських говірках – *гуляти бороду (бараду)*, пор. *барада* – завітчаний пучок жита, який ставлять у приміщенні з нагоди закінчення жнив і справляння обжинків (Клв) [Лис: 29]. Семенові обрядодії представлені традиційними обрядофразами: *святкування присвятка* (Ст), *запалення посвіта (каганця)* (Піс), *заквітчення свічки*, *засвічення свічки* (Сват), *поженить свічку*, *посватать комин* (Лиз) – сімейна святкова вечеря з нагоди закінчення сівби, яка відбувалася на Семена Стовпника; *руки погрить Семену* (Поп) – відпочивати на Семена від городу. – [До Се^нмена 'нужно 'викопати кар'тошку / 'шоб ус'п'іт' 'руки пог'р'іт' над кост'ром / з'і'мої не 'буде'м го'лодними //]; *Семен горобців розквартирував* – на Семена горобців стає значно менше, бо [Се^нмен гороб'ц'і'ю розкварт'іру'ва'у на 'з'і'му по 'села'м / а ч'ор'ти пере'м'ер'ут' іх 'м'еркої і 'част' заби'руть со'б'і] (Білг) [ВК].

Михайла Чудотворця. *Михайлове Чудо* (КрЛ) – свято Михайла Чудотворця [ВК], *Михайло (Михайла)* [Арк, 1: 313]. На *Михайлове чудо* (Білг, КрЛ, Луг) – 19 вересня – святкувань не влаштовували, але намагались усе-таки уникати роботи. У Біловодську зафіксовано *грозно свят* (Білов) – так говорять про архангела Михайла. Люди вважають, хто в цей день працює, святий Михаїл змушує викидати різні „чудасі”. Цього дня не треба ні з ким сваритися, а тим паче – проклинати, бо прокльони тут же можуть справдитися. – [На Ми'хайлове 'Ч'удо то н'і'ч'ого не ро'били / 'Боже сох'ра'ні // о'дин 'раз 'м'і'ї 'д'ед 'каже / 'п'іду 'с'іно що за дво'ром сло'жу / а йа 'йому / не 'л'із' / бо 'с'одн'і Ми'хайлове 'Ч'удо // 'буде 'ч'удно / 'як 'буде 'с'ложе'не 'с'іно / 'каже 'д'ед // 'т'іл'ки нач'а'у скла'дат' / 'гоп / у'пала к'риша на 'с'ін'ику // о'це / ди'вис'а / і 'Ч'удо //] (Поп) [ВК]. З цього дня починалися морози, а інколи міг випасти сніг, тоді східнословобанці говорять, що це *Михайло на білому коні* (Лиз). В Уховецьку зафіксовано *Михайло – снігу намахайло* [Арк, 1: 313].

Богородиця. Великим святом був день *Різдва Пресвятої Богородиці* (21 вересня), *Другої Пречисти* (Тим), *Богоматері* (Гор),

Божої Матері (Лиз). *Холмська Богородиця* (Тр) [ВК]. *Богородиця / Богоматір, Мадонна, Марія* / – це назва матері Ісуса Христа в християнській релігії. На думку вчених, ім'я „Марія” походить із давньоєврейського „Міріам” та означає „гіркота, смуток; та, що риде й ронить сльози”. Інші вважають, що ім'я „Марія” перекладається як „вищість, піднесеність, перевага; славна, знаменита, чудова” [Костів: 235]. *Богородиця* – символ Матері, Цариці Небесної, Життя, Світла, Мудрості, Таїни, Любові; заступництва, радості й смутку; ідеалу жінки-матері; союзу божественного та земного; духовного порозуміння й очищення; володарки й надії всіх народів.

Дівчата цього дня до сходу сонця *просили женихів у Богородиці* (Алч) – молилися до Богородиці з проханням подати їм добрих і багатих женихів. Жінки зверталися до Богородиці, коли влітку збирали *богородицькі трави*. – [Св'ятиї Ав'рам т'рави по:'раў / 'Божа Мати хо'дила / сліз"ми покро'пила і 'Бога попро'сила / 'шоб бого'родиц'к'і т'рави соб'рат' і л'у'д'ам ў б'і'д'і пома'гат' //] (Тр) [ВК]. Особливого значення мали *богородицькі сльози* (Кррч) – сушений звіробій, який замовляли від „злих зуб і губ” лихих людей. У цей день прославляють Ікони Богородиці, які слобожани й поліщуки розподілили за впливом: *Троєручниця* – ікона „Божа Мати Троєручниця”. – [Пома'га / 'як кудис' 'нада ў до'рогу //] (Луган); *Семистрільна* – ікона „Семистрільна Матір Божа”. – [Допома'гаїе 'од сг'лазу / 'як о'то х'то поза'виде //] (Жит); *Казанська* – ікона „Казанська Богородиця”. – [Пома'га 'женшч'інам / 'як'і д'ітеї не ім'е'їут' //] (Білк) [ВК].

Воздвиження Чесного Хреста. У день *Воздвиження Чесного Хреста* (27 вересня), *Здвиження* (Білк, Сват, Старб), *Зміне свято* (Сол) [ВК], *Возвинення* [Арк, 1: 69] повсюдно дотримувалися посту. У цей день *земля здвигається* (Лиз, Кррч) – наближається зима, а коли задзвонять церковні дзвони, у певних місцях *земля роздвигається* (Старб) – відкриваються отвори, щоб плазуни (гадюки, змії, ящірки) сховалися на зиму – до Благовіщення. На землі залишаються лиш *погрішники літа* (Тим) – плазуни, які вкусили когось на *Здвиження*. Тому цього дня категорично заборонялося йти до лісу, спускатися в погріб. У с. Городище Біловодського району дітей лякають, щоб не ходили до лісу, бо на *Здвиження* гади заповзають у велику яму й лижуть *гадючий камінь* (Гор). Змія, що вкусила людину, мала би залишитися в лісі на зиму й загинути. Отже, „здвиг” живого до зими – ось як можна пояснити назву *Воздвиження Чесного Хреста*. На *Здвиження* в церквах освячують осіннє зілля, благословляючи його насіння на новий засів. Очистити хату від комах і шкідників можна було й новим віником. Його напередодні свята, не торгуючись, купували на

базарі. Існує обряд *чистки хати* – на *Воздвиження* новим віником вимітали все, що непотрібне в хаті. – [‘Утром / на Воз’вижен’а / ‘новим ‘в’іником вим’і’тайу ‘хату / нач’інайу с пау’тини / по’том до’л’іўку / вок’руг ‘хати обме’ту / о’це і ‘ч’істка ‘хати / ‘шоб мошкар’ні та ‘миш не було з’імої // з’найу / шо Митрох’ван’іўна рос’казувала / шо ‘в’іник і ‘мусор за до’рогу ‘нада ви’носит’ і па’лит’ // шоб ‘т’іки не ў сво’їом дво’р’і //] (Лиз) [ВК].

Покрова. Етимологія слова може породжувати текст, а текст – цілий ритуал. Наприклад, в основі свята Покрова Пресвятої Владичиці Нашої Богородиці та Пріснодіви Марії лежить ідея покровительства Богородиці, яка, за легендою, напнула своє біле покривало (омофор) над християнами зі словами молитви про спасіння світу від бід та страждань. У народі свято зветься Покровою, а його назва персоніфікується, ототожнюючись з Пресвятою Богородицею³. З Покровою Пречистої Богородиці (14 жовтня) найтісніше поєднані весільні мотиви. З цього дня починалася *покровська пора* (Марк, Жит) – пора осінніх весіль. На *Покрову* дівчата на відданні молили Богородицю швидше послати їм щасливу пару, звідси обрядофраземи – *молити Богородицю* (Білк, Сват), *просити Богородицю* (Нещер). Серед сучасних обрядофразем виділяємо *покровські ножниці* – це ножиці, які клали в ніч на Покрову під подушку, примовляючи [Бого’родиц’а-Пок’роў / даі хо^а рошу ме’ні св’ек’роў//] (Поп) [ВК].

На *Покрову* традиційно вперше затоплювали в печі – *покровська топка* – [‘На пок’роўс’ку ‘топку іс’пол’зували дро’ва з ‘вишен’ок / йаблу’н’ок / шоб Св’а’та Пок’рова пок’рила ‘дом теп’лом / а ха’з’аїна доб’ром //] (Лиз). Щоб хата не була вогкою, то вночі ритуально *спалювали кізяка*, а по кутках горища *клали дернину* (Гл), *покладали мішковину* (Тим) – вирізана трава із землею, яку клали перед Покровою корінням догори [ВК]. З тих же мотивів, щоб Покрова опікувалася домом, у цей день освячували оселі свяченою водою та *празниковою свічкою* (Білк), а також вселялися в нову хату й справляли новосілля.

Пилипівка. Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом, званим *Пилипівкою*. На день смерті апостола Пилипа (27 листопада) влаштовували *пилипівські заговини* (*запусти*) (КрЛ, Тим) – ходили в гості до родичів, кумів, сусідів. Наступного дня ті, які спільно влаштовували *пилипівські заговини*, приходили, як і в перший день Великого посту, *полоскати зуби* (Гл) – похмелялись. Традиційною обрядодією як у минулому, так і

³ Жайворонок 2001 – Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – № 5. – 2001. – С. 50.

в сучасному житті є схсл. *колодки в'язати* – прив'язувати який-небудь предмет хлопцеві або дівчині (або прив'язувати їх самих) за те, що вчасно не одружилися – як знак покарання. – Сьодні будем в'язать колодку Галкі, бо в неї син не жонатий (Зорик) [УВДСл: 169] та зхпл. *справляти колоду* (Прип) – вечорниці у теплу пору, коли молодь сиділа на колодках [Арк, 1: 236].

Отже, в осінньому циклі, який завершував річне календарно-обрядове коло, знову повторюються всі мотиви, властиві для інших циклів. Так формувалося безперервне циклічне обрядове коло святкових дат із різними атрибутами та символами, але одними й тими ж мотивами. Таким чином, фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету. Проблему етнолінгвістичного вивчення фразеологічного матеріалу будь-якої мови слід аналізувати в руслі взаємозв'язку понять „мова – культура – етнос”⁴. Загалом же обрядова фразеологія в усій своїй багатогранності репрезентацій і мова перебувають між собою у зв'язках „взаємодифузії”: дискурс жанрів народної творчості (вірування, замовляння, уламки міфологічних оповідей, що збереглися як казка, анекдот, переказ, легенда, вербальний супровід (код) обрядів разом з іншими їхніми кодами) є вікном, через яке можна потрапити до глибин народної мови; водночас, дослідження обрядофразем відкриває простір для нових висновків у царині народної культури, у чому вбачаємо значну наукову перспективу. Збирання матеріалу та його ареалогічний аналіз дозволить предметніше говорити про етнокультурну конотацію фразеологізмів, про регіональні особливості образності українського народу.

Список умовних позначень

- н. п. – населений пункт;
- зхпл. – західнополіське;
- пл. – поліське;
- схсл. – східнословобожанське.

Список скорочень назв населених пунктів

Білк – Білокуракине Луганськ. обл.; Білг – Білогорівка Попаснянськ. р-ну Луганськ. обл.; Білов – Біловодськ Луганськ. обл.; Гл – Гладковичі Овруцьк. р-ну Житомирськ. обл.; Гор – Городище Біловодськ. р-ну Луганськ. обл.; Дмитр – Дмитрівка Новоайдарськ. р-ну Луганськ. обл.; Дор – Доросині Рожищенськ. р-ну Волинськ. обл.; Жит – Житомир Житомирськ. обл.; Зорик – Зориківка Міловськ. р-ну Луганськ. обл.; Кррч – Красноріченське Кременськ. р-ну Луганськ.

⁴ Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 3-13.

обл.; КрЛ – Красний Луч Луганськ. обл.; Лиз – Лизине Білокуракинськ. р-ну Луганськ. обл.; Луг – Лугини Житомирськ. обл.; Луган – Луганськ Луганськ. обл.; Марк – Марківка Луганськ. обл.; Піс – Піски Новопокровськ. р-ну Луганськ. обл.; Поп – Попасна Попаснянськ. р-ну Луганськ. обл.; Прип – Прип'ять Шацьк. р-ну Волинськ. обл.; Сват – Сватове Луганськ. обл.; Сил – Сильно Ківерцівськ. району Волинськ. обл.; Ст – Стельмахівка Сватівськ. р-ну; Старб – Старобільськ Луганськ. обл.; Тр – Троїцьке Луганськ. обл.; Тим – Тимошине Білокуракинськ. р-ну Луганськ. обл.

Список скорочень джерел

Арк. – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2 т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1 – 2.

ВК – Власна картотека І.В. Царьової;

Ив. – Иванов В.В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1 – 1008 с.

Кост – Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – К.: Україна, 1995. – 429 с.

Лис – Лисенко П. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 261 с.

УВДСл – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.

Ирина Царёва

Обрядофраземы североукраинских и восточнословобожанских говоров

В статье проанализирована обрядовая фразеология народных праздников осеннего цикла в североукраинских и восточнословобожанских говорах.

Ключевые слова: *фразеология, обрядовая фразеология, обрядофразама.*

Irina Tzareva

Ritual background of phraseologisms of North Ukrainian and East Slobozhanschina dialects.

The article deals with the phraseology of autumn cycle of folk holidays in North Ukrainian and East Slobozhanschina dialects.

Key words: *phraseology, ceremonial phraseology, ritual background phraseologism.*